

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ XX, ΤΕΥΧΟΣ 1-2 1987

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ 1987

Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

Το 1987 συνεχίστηκε, για τρίτη χρονιά, η έρευνα στον Πετρά, το μινωικό οικισμό της πόλης της Σητείας. Οι έρευνες χρηματοδοτήθηκαν από το ΤΑΠΑ (ως προς τους καθαρισμούς) και το Ινστιτούτο για την Προϊστορία του Αιγαίου της Νέας Υόρκης (INSTAP) (ως προς την ανασκαφή). Εκτός από τη γράφουσα συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Παπατσαρούχα και Α. Παπακωστοπούλου. Στις αποτυπώσεις βοήθησε ο φοιτητής Μ. Χουρδάκης¹.

Το είδος και η έκταση της έρευνας καθορίστηκαν από δύο παράγοντες, πρώτον την περιορισμένη χρηματοδότηση και δεύτερον την ανάγκη να αποδειχθεί η έκταση του μινωικού οικισμού, ώστε να βοηθηθεί το ΥΠΠΟ στην απόφαση για την απαλλοτρίωση του χώρου. Τα αποτελέσματα ήταν ενθαρρυντικά, αν και δεν μπορέσαμε να ολοκληρώσουμε την ανασκαφή των σπιτιών 1 και 2 της βορειοανατολικής πλαγιάς του λόφου, που είχαν εν μέρει ανασκαφεί το 1985 και 1986, επειδή εκκρεμούσε η υπόθεση της αποζημίωσης για την καταστροφή ενός τμήματος του αμπελιού, που βρίσκεται ακριβώς στα δυτικά των δύο σπιτιών.

Έτσι η έρευνα του 1987 έγινε στα εξής σημεία του Πετρά:

1. Στο μεγάλο αναλημματικό τοίχο, που περιβάλλει το εκτεταμένο πλάτωμα της κορυφής του λόφου. 2. Στη βόρεια πλευρά του πλατώματος της κορυφής,

I. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο INSTAP για τη βοήθεια που προσφέρει στην ανασκαφή του Πετρά και στην έρευνα για τη μινωική κατοικηση στην περιοχή του κόλπου της Σητείας. Στους γονείς μου εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου, όχι μόνο για την πολύτιμη ηθική στήριξη και ενθάρρυνση, αλλά και για την ανάληψη ενός μέρους των εξόδων φωτογράφησης. Όλους τους συναδέλφους, Έλληνες και ξένους, που με βοηθούν και με ενθαρρύνουν για τη συνέχιση της ανασκαφής και της μελέτης, ευχαριστώ θερμά. Η παρούσα σύντομη μελέτη γράφτηκε κατά τη διάρκεια του δεύτερου χρόνου της εκπαιδευτικής μου άδειας στην Αγγλία. Στο Πανεπιστήμιο του Bristol και ιδιαίτερα στον καθηγητή P. M. Warren, για την πολύτιμη βοήθεια και συμπαράστασή του, πολλές ευχαριστίες. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι οι δύο συνάδελφοι-συνεργάτες της ανασκαφής ανέλαβαν και ένα μέρος της καταγραφής των ευρημάτων, και ακόμα ότι η Ε. Παπατσαρούχα βοήθησε σε αρκετά πρακτικά θέματα κατά την προετοιμασία αυτής της δημοσίευσης. Τα σχέδια και οι φωτογραφίες έγιναν από τη γράφουσα. Το τύπωμα των φωτογραφιών και των πινάκων των σχεδίων οφείλεται στον Σ. Αλεξάνδρου.

Για πρώτη αναφορά των αποτελεσμάτων των δύο πρώτων ετών της έρευνας στον Πετρά, βλ.. Μ. Τσιποπούλου, Νέα στοιχεία για τη μινωική κατοικηση στην περιοχή της πόλης της Σητείας, Πεπραγμένα ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986 (υπό έκδοση), και επίσης, Μ. Τσιποπούλου, Μινωικά ευρήματα στην πόλη της Σητείας, Αρχαιολογία, 28, Σεπτέμβριος 1988, σ. 46-49.

όπου αποκαλύφθηκε ένα μισοκατεστραμμένο ορθογώνιο κτίριο. 3. Σε διάφορα σημεία του λόφου, όπου έγιναν δοκιμαστικές τομές. 4. Στο λαξευτό μονοπάτι της ανατολικής πλαγιάς του λόφου. 5. Στο ογκώδες τείχος, που βρίσκεται στη ρίζα του λόφου, στα ΒΔ.

Εξάλλου προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα σημεία στα οποία είχαν γίνει, το 1900, τομές από τον πρώτο ανασκαφέα του χώρου R. C. Bosanquet².

Τέλος, στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης έρευνας του κόλπου της Σητείας, επισημάνθηκε άλλη μια μινωική θέση, στα Α. του Πετρά.

Αναλημματικός τοίχος στην κορυφή του λόφου

Η έρευνα διήρκεσε από τις 23 Ιουλίου ως τις 22 Αυγούστου. Ο τοίχος αυτός ήταν ορατός σε μερικά σημεία του, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του ήταν καλυμμένο από σκίνα και άλλους θάμνους. Στο χώρο υπήρχαν πάρα πολλές πεσμένες πέτρες. Στην επάνω πλευρά του διακρίνονταν κανονικά λαξευμένοι ασβεστολιθικοί ογκόλιθοι και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κομμάτια παραστάδων, προφανώς σε δεύτερη χρήση. Σκοπός μας ήταν να χρονολογηθεί ο τοίχος και να διευκρινιστούν οι λεπτομέρειες της κατασκευής του.

Ο τοίχος, που σώζεται σε μήκος περίπου 280 μ. και έχει πλάτος 1,1 μ. είναι χτισμένος από σχετικά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Είχαμε τη δυνατότητα να καθαρίσουμε 80 μ. ξεκινώντας από τη βορειοδυτική πλευρά, στο σημείο όπου καταλήγει ένα μονοπάτι, που αποτελεί

σήμερα την κύρια πρόσβαση στην κορυφή του λόφου και προχωρώντας προς τα ΒΑ. και τα ΝΔ. (εικ. 1).

Στη βορειοανατολική πλευρά το σωζόμενο ύψος είναι κατά μέσον όρο 1,05-1,5 μ. Η θεμελίωση έχει γίνει απευθείας πάνω στο βράχο και στην κατώτατη σειρά έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Στη βόρεια πλευρά, όπου ο λόφος είναι πιο απότομος, το ύψος του αναλημματικού τοίχου φθάνει τα 2,5-3 μ. Στο σημείο αυτό μάλιστα η τοιχοδομία είναι σχεδόν κυκλώπεια, καθώς πολλές από τις πέτρες ξεπερνούν σε μήκος το ένα μέτρο. Προς τα Α. διαπιστώθηκε ότι, επειδή ο λόφος γίνεται όλο και πιο απότομος, το ύψος του τοίχου φθάνει τα 3 μ. Διακόπτεται σε ένα σημείο, όπου ο βράχος είναι γυμνός και πολύ απότομος. Δεν ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός εκεί όπου συνδέεται ο τοίχος με το βράχο. Στην ίδια περιοχή, εξάλλου, εντοπίστηκε, άλλα δεν καθαρίστηκε ένα είδος πυργοειδούς, περίπου τετράγωνης, προξοχής, χτισμένης με μεγάλες πέτρες, που υπολογίζεται ότι σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου.

Πρόκειται για ένα μεγάλο έργο οργάνωσης του χώρου και θεωρήσαμε ότι θα ήταν σημαντικό να αποδειχθεί ότι είναι αρχαίο, και μάλιστα μινωικό, εφόσον η εντατική επιφανειακή έρευνα του 1986 έδειξε ότι δεν υπήρξε νεότερη της YM IIIA κατοίκηση στον Πετρά. Οι ενδεί-

2. R. C. Bosanquet, Excavations at Petras, BSA VIII (1901-1902), σ. 282-285.

Εικ. 1. Τμήμα της δυτικής πλευράς του αναλημματικού τοίχου. Διακρίνονται μινωικά αρχιτεκτονικά μάλι σε δεύτερη χρήση.

ξεις εναντίον της μεσαιωνικής ή και σημερινής χρονολόγησης ήταν σοβαρές. Συγκεκριμένα: Ο νεότερος οικισμός του Πετρά, της εποχής της ενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας, δεν επεκτάθηκε ποτέ στην κορυφή του λόφου. Τα λίγα σπίτια, που ακόμα σώζονται, όσα δεν έχουν αντικατασταθεί από μικρές και μεσαίες ξενοδοχειακές μονάδες, βρίσκονται όλα στη βορειοδυτική πλαγιά, και μάλιστα πολύ χαμηλά, στις παρυφές του παλαιού μονοπατιού, το οποίο ασφαλτοστρώθηκε το 1986. Επομένως η κορυφή θα μπορούσε μόνον να είχε χρησιμοποιηθεί για καλλιέργεια σε νεότερους χρόνους, και αυτή πράγματι ήταν η χρήση της, μέχρι τις αρχές του αιώνα μας τουλάχιστον. Τα ορατά μινωικά αρχιτεκτονικά λείψανα στην άνω επιφάνεια του τοίχου έδειχναν ότι ένα μέρος του τουλάχιστον, είχε επισκευαστεί σε

χρόνους νεότερους των μινωικών, με το υλικό που ήταν προσιτό επιτόπου. Φαίνοταν όμως μάλλον απίθανο, ότι σχετικά πρόσφατα οι κάτοικοι του Πετρά θα έμπαιναν στον κόπο να κατασκευάσουν ένα τόσο μεγάλο τοίχο, επιχώνυντας και ισοπεδώνοντας παράλληλα το πλάτωμα της κορυφής, μόνο για γεωργική εκμετάλλευση, όταν είχαν στη διάθεσή τους πολύ μεγαλύτερες, ευφορότερες και ευκολότερα προσιτές πεδινές εκτάσεις στα Δ. και τα Α. του λόφου.

Κατά την αφαίρεση των πεσμένων λίθων και των θάμνων, περισυλλέχθηκαν πολλά λίθινα εργαλεία, τριπτήρες, τριβεία (μερικά από τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό), αρκετά πήλινα υφαντικά βάρη και YM I όστρακα, πολλά μάλιστα με γραπτή διακόσμηση, και αρκετά κομμάτια πίθων με ανάγλυφα σχοινιά.

Η συνέχιση των καθαρισμών και μικρές τομές στη θεμελίωση του τοίχου, στη δυτική πλευρά, απέδωσαν μόνον YM I κεραμική. Στη βόρεια πλευρά εξάλλου, διακρίθηκε καθαρά το κατώτερο μινωικό τμήμα του τοίχου από τη νεότερη επισκευή. Γενικά παρατηρήθηκε ότι οι προσθήκες είναι πολύ πιο πρόχειρης κατασκευής από το αρχικό τμήμα και επίσης έχουν μικρότερες πέτρες, ακόμα και ελαφρά διαφορετική κατεύθυνση, εξαιτίας, προφανώς, των χωμάτων του πλατώματος, τα οποία είχαν στο μεταξύ κυλήσει στα σημεία όπου ο μινωικός τοίχος υποχώρησε. Κατά τον καθαρισμό του χώρου, ακριβώς στα Δ. της βορειοδυτικής καμπύλης του αναλημματικού τοίχου, βρέθηκε μεγάλο τμήμα νεοανακτορικού πίθου, με παχιά βάση και σχοινοειδή διακόσμηση, που φαίνεται πως είχε πέσει από το πλάτωμα. Η ένδειξη αυτή, σε συνδυασμό με την ύπαρξη στο σημείο αυτό του τοίχου ενός κανονικά λαξευμένου, σχεδόν κυβικού ασβεστολιθικού λίθου και μιας διπλής παραστάδας, από το ίδιο υλικό, καθώς και η εύρεση, σε δοκιμαστική τομή, που έγινε λίγο ανατολικότερα (βλ. παρακάτω, τομή Α) άλλων δύο ανάλογων με τον πρώτο λίθων, δείχνουν ότι στη δυτική πλευρά του πλατώματος πρέπει να αναμένεται η ύπαρξη σημαντικού νεοανακτορικού κτιρίου.

Άλλο ενδιαφέρον εύρημα, σε σχέση με τον αναλημματικό τοίχο, είναι ένα τμήμα πλακόστρωτου μονοπατιού, ακριβώς στα ΒΔ. του, με κατεύθυνση Α.-Δ. Σώζεται σε μήκος περίπου 5 μ. και έχει πλάτος 2 μ. Στην ίδια περιοχή ο φυ-

σικός βράχος σώζεται πολύ υψηλά και στην επιφάνειά του υπάρχει λαξευμένο κοίλωμα (γούρνα) με άνω διάμετρο 0,25 και βάθος 0,30 μ.

Ορθογώνιο κτίριο

Η έρευνά του διήρκεσε από τις 5 ως τις 21 Αυγούστου.

Στο βόρειο τμήμα του πλατώματος της κορυφής του λόφου, ακριβώς στα Ν. του αναλημματικού τοίχου, στο σημείο μάλιστα όπου αυτός σχηματίζει την πυργοειδή προεξοχή που προαναφέρθηκε, υπήρχε ένας μεγάλος σωρός από μεγάλες και μέτριες πέτρες, ανάμεσα σε σκίνα και άλλους θάμνους, ύψους μεγαλύτερου του ενός μέτρου. Ανατολικότερα υπάρχει μόνον ο γυμνός φυσικός βράχος και ήταν προφανές ότι οι πέτρες είχαν σωρευθεί στο άκρο του πλατώματος κατά τον καθαρισμό του σε νεότερες εποχές. Προσεκτική παρατήρηση του χώρου έδινε ελπίδες ότι πιθανώς μερικές πέτρες ήταν ακόμα στη θέση τους.

Ο καθαρισμός ήταν δυσχερής, γιατί χρειάστηκε να απομακρυνθούν ογκώδεις λίθοι και να αφαιρεθεί πυκνή θαμνώδης βλάστηση. Τελικά αποκαλύφθηκαν η ανατολική, η νότια και τμήμα της δυτικής πλευράς ενός ορθογώνιου κτιρίου, διαστάσεων 4,5×16 μ. και με προσανατολισμό Β.-Ν. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 0,8-1 μ. και το πλάτος τους 0,7-0,8 μ. (εικ. 2).

Το κτίριο σώζεται σε κακή κατάσταση και οι λεπτομέρειες της κατασκευής του είναι δύσκολο να εξακριβωθούν πια. Ο βράχος στη νότια και

Εικ. 2. Τμήμα του ορθογώνιου κτιρίου από Ν.

ανατολική πλευρά είναι λαξευμένος για την υποδοχή της θεμελίωσης. Το δάπεδο αποτελεί ο ίδιος ο φυσικός βράχος, τουλάχιστον στο νότιο μισό του κτιρίου. Για την εξομάλυνση των κοιλωμάτων είχε χρησιμοποιηθεί χώμα, το οποίο περιείχε αρκετά ΠΜ και παλαιοανακτορικά οστρακα, προερχόμενα πιθανώς από παλιότερα κτίσματα, και μικρά βότσαλα. Εξάλλου, στην επίχωση του δαπέδου έχουν χρησιμοποιηθεί δύο κομμάτια κανονικά λαξευμένων ασβεστολιθικών δόμων ή παραστάδων, σε δεύτερη χρήση, διαστάσεων $0,4 \times 0,7$ μ. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν επίσης κομμάτια λιωμένων πλίνθων. Εσωτερικοί διαχωριστικοί τοίχοι δεν σώζονταν, αλλά ασφαλώς αρχικά θα υπήρξαν, για-

τί αλλιώς θα ήταν αδύνατη η στήριξη της στέγης. Επίσης δεν βρέθηκαν καθόλου ενδείξεις ύπαρξης ορόφου.

Τομή, που έγινε εξωτερικά του νότιου τοίχου, έδειξε ότι ο βράχος σώζεται πολύ υψηλά και έχει λαξευθεί σε βάθος ενός μέτρου, για να δεχθεί τις μεγάλες πέτρες της θεμελίωσης.

Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου ταυτίζεται με τον αναλημματικό τοίχο, ο οποίος στο σημείο αυτό φθάνει σε ύψος 2,5-3 μ. Το ανώτερο τμήμα του φαίνεται καθαρά ότι είναι νεότερη προσθήκη, γιατί αποτελείται από μικρές πέτρες και έχει κατεύθυνση ελαφρά διαφορετική από το χαμηλότερο. Δηλαδή διαπιστώθηκε ότι η περιοχή είχε μπαζωθεί και στη συνέχεια κτίστηκε ο τοίχος για τη

συγκράτηση του αναλήμματος. Εξάλλου και το λαξευμένο στο βράχο πάτωμα υπάρχει μόνον στο νότιο τμήμα του κτιρίου, προφανώς γιατί προς Β. ο βράχος κατέβαινε απότομα. Δυστυχώς, εξαιτίας, της περιορισμένης χρηματοδότησης, δεν είχαμε τη δυνατότητα μιας τομής στο σημείο αυτό, ώστε να εξακριβωθεί ο τρόπος κατασκευής του αναλήμματος και του τοίχου, αλλά αυτό αποτελεί μια από τις προτεραιότητες για το 1988.

Εξαιτίας της κακής διατήρησης, τα ευρήματα ήταν λίγα. Ολόκληρα αγγεία δε βρέθηκαν. Τα όστρακα ανήκαν στην YM I, τόσο αυτά από το εσωτερικό, όσο και αυτά της τομής στη θεμελίωση του νότιου τοίχου. Φαίνεται λοιπόν ότι το κτίριο κτίστηκε, χρησιμοποιήθηκε και εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής φάσης. Όπως προαναφέρθηκε, παλιότερα όστρακα βρέθηκαν ανάμεσα στα κοιλώματα του δαπέδου, προφανώς γιατί είχαν μεταφερθεί εκεί μαζί με το χώμα που χρησιμοποιήθηκε για την εξομάλυνση των κοιλωμάτων. Εξάλλου, στην επιφάνεια και ανάμεσα στις πεσμένες πέτρες που αφαιρέθηκαν, υπήρχαν μερικά μεσαιωνικά και νεότερα όστρακα.

Τα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνουν πολλές πλίνθους, μερικές από τις οποίες σώζουν και την εξωτερική τους επιφάνεια, κομμάτια λευκού κονιάματος, αρκετά υφαντικά βάρη, λίθινα εργαλεία, τριπτήρες, τριβεία και οψιανούς, και όστρεα, κυρίως στρειδιά.

Η καταστροφή του ορθογώνιου νεοανακτορικού κτιρίου ήταν συστηματική

και εκτεταμένη και δεν άφησε καμιά ένδειξη για τη χρήση του. Τη σημασία του όμως υποδηλώνουν το μέγεθός του, η χρήση μεγάλων λίθων, η λάξευση του βράχου για τη θεμελίωση και το πάτωμα, καθώς και η θέση του στην κορυφή του λόφου.

Δοκιμαστικές τομές

Οι δοκιμαστικές τομές του 1987 στον Πετρά είχαν αποκλειστικό σκοπό να δείξουν ότι η μινωική κατοίκηση στο λόφο ήταν εκτεταμένη, γεγονός για το οποίο η επιφανειακή έρευνα του 1986 είχε δώσει αρκετές ενδείξεις. Έγιναν συνολικά δέκα τέσσερις, τόσο στις πλαγιές, όσο και στην κορυφή. Συγκεκριμένα:

1. (Α), 10 ως 11 Αυγούστου. Στο βορειοδυτικό άκρο του μεγάλου πλατώματος, στα Α. του αναλημματικού τοίχου. Διαστάσεις 1,5x4 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Στην επιφάνεια ήταν ορατή μια μεγάλη, περίπου τετράγωνη πέτρα, διαστάσεων 0,8x0,85 μ., ασβεστολιθική και κανονικά λαξευμένη. Σε βάθος 0,1 μ. από την επιφάνεια, και σε απόσταση 0,8 μ. νοτιότερα της πρώτης, ανακαλύφθηκε μια δεύτερη ανάλογη πέτρα, όμοιων διαστάσεων. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,2 μ. χωρίς άλλα ευρήματα (εικ. 3).

2. (Β), 11 ως 12 Αυγούστου. Νοτιοδυτικά της 1. Διαστάσεις 1,5x5 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Δεν υπήρχε κανένα επιφανειακό λείψανο στο σημείο αυτό, ούτε βρέθηκε μέχρι το βάθος των 0,2 μ. στο οποίο σταμάτησε η ανασκαφή.

Οι τομές 1 και 2 επέτρεψαν τον έ-

Εικ. 3. Τομή 1 από Ρ

λεγχού όλου σχεδόν του τοξοειδούς άκρου του αναλήμματος στο Β.-ΒΔ. τμήμα του μεγάλου πλατώματος της κορυφής.

3. (Δ), 12 ως 17 Αυγούστου. Στο δυτικό άκρο του πλατώματος, ανατολικά των τομών 1 και 2. Στο σημείο αυτό υπάρχει ένα τμήμα τοίχου, σκεπασμένο από μικρές πέτρες και πυκνούς θάμνους. Σκοπός μας ήταν η εξακρίβωση της χρονολόγησης του τοίχου αυτού. Η τομή είχε διαστάσεις $3,5 \times 3$ μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 0,5 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος είχε δύο όψεις, επομένως δεν ήταν αναλημματικός, όπως υποτέθηκε αρχικά. Τα όστρακα ήταν YM I.

4. (Η), 14 Αυγούστου. Διαστάσεις $4,5 \times 1,5$ μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρί-

σκεται στα δυτικά των τομών 1 και 2, στο αμέσως χαμηλότερο ανάλημμα. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου πλάτους 0,45 μ., που κατελάμβανε όλο το μήκος της τομής. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,2 μ. Τα όστρακα ήταν νεοανακτορικά.

5. (Ι), 18 Αυγούστου. Διαστάσεις $6 \times 1,5$ μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρίσκεται στα ΝΑ. του ορθογώνιου κτιρίου, περίπου στο μέσον της ανατολικής πλευράς του μεγάλου πλατώματος. Ξεκινήσαμε στο σημείο αυτό χωρίς επιφανειακές ενδείξεις. Δεν υπήρξαν ευρήματα μέχρι βάθους 0,15 μ.

6. (Β), 10 ως 11 Αυγούστου. Βρίσκεται σε ένα δεύτερο υψηλότερο πλάτωμα, στα Ν.-ΝΑ. του μεγάλου. Διαστάσεις $2,5 \times 4$ μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Στην

Εικ. 4. Οι δοκιμαστικές τομές του δεύτερου πλατώματος από Β.

επιφάνεια φαινόταν μια μεγάλη πέτρα, διαστάσεων $0,5 \times 0,6$ μ. Σε βάθος 0,2 μ. βρέθηκε ένα στρώμα από βότσαλα και πατημένο χώμα, που έδινε την εντύπωση πατώματος. Λίγο βαθύτερα υπήρχε λεπτό στρώμα χαλαρού χώματος με μικρές πέτρες. Σε βάθος 0,3 μ. βρέθηκαν μεγάλες πέτρες, πιθανώς προερχόμενες από κατεστραμμένους τοίχους (εικ. 4).

7. (Ε), 12 ως 13 Αυγούστου. Στα ΒΑ. της 6. Διαστάσεις $1,4 \times 4$ μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Επιφανειακά διακρίνονταν μερικές πέτρες στη θέση τους. Αποδείχθηκε ότι αποτελούσαν τοίχο, με κατεύθυνση Α.-Δ., πλάτους 0,5 μ. Στα Β. του βρέθηκε στρώμα καταστροφής, YM I, με χαλαρό χώμα, μερικές πεσμένες πέτρες, κομμάτια κονιάματος και πολλά

όστρακα. Ανακαλύφθηκαν επίσης αρκετά λίθινα εργαλεία στο σημείο αυτό. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 0,3 μ. (εικ. 4).

8. (ΣΤ), 12 ως 17 Αυγούστου. Βρίσκεται στα Ν. της τομής 7. Διαστάσεις 2×4 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Περιλάμβανε τη συνέχεια του τοίχου της τομής 7 και το ίδιο στρώμα με πολλά όστρακα, χαλαρό χώμα και πεσμένες πέτρες. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος έχει μήκος 4 μ. και προχωρεί ακόμα προς Α. στο άσκαφτο. Σε απόσταση 0,9 μ. ανατολικά του πρώτου, αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος τοίχος, με πλάτος 0,7 μ. όχι εντελώς παράλληλος με εκείνον. Σε βάθος 0,25 μ. από την επιφάνεια σταμάτησε η ανασκαφή (εικ. 4).

9. (Ζ), 13 ως 18 Αυγούστου. Διαστάσεις 2×4 μ. Προσανατολισμός Β.-Ν. Βρίσκεται στα Δ. της τομής 8. Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό εμφανίσθηκαν μερικές, πεσμένες πιθανότατα πέτρες, με κατεύθυνση Β.-Ν. Από τον ίδιο χώρο προήλθαν ένα πήλινο υφαντικό βάρος και ένα λίθινο τριβείο (εικ. 4).

10. (Θ), 17 ως 20 Αυγούστου. Διαστάσεις 2×4 μ. Νοτιοδυτικά της τομής 8. Προσανατολισμός Β.-Ν. Καθόλου αρχιτεκτονικά λείγανα.

11. (Κ), 18 ως 20 Αυγούστου. Διαστάσεις $3,5 \times 4$ μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του δεύτερου πλατώματος. Στο νότιο τμήμα της σωζόταν γωνία αναλημματικού τοίχου, που στηρίζει το πλάτωμα. Διαπιστώθηκε ότι αυτός ο τοίχος, τμήμα του οποίου είχε καταπέσει, έχει πλάτος 0,5 μ. Στο κέντρο της τομής βρέθηκαν ακόμα αρκετές πεσμένες πέτρες. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται ένα υφαντικό βάρος, ένας τριπτήρας και τμήμα τριβείου.

12-14. (Α-Ν), 19 ως 21 Αυγούστου. Οι τρεις αυτές τομές βρίσκονται σε ένα ανάλημμα 5 μ. χαμηλότερα και ανατολικότερα του σπιτιού 1 (ανασκαφή 1985-1986) και περίπου 3 μ. χαμηλότερα από το λαξευτό μονοπάτι (βλ. παρακάτω). Στο χώρο αυτό παρατηρήθηκαν επιφανειακές πέτρες και λαξεύματα στο βράχο. Οι τομές Α και Μ έχουν διαστάσεις $3,5 \times 3,5$ μ. και 3×1 μ. αντίστοιχα και προσανατολισμό Β.-Ν. Η Ν αποτελεί προέκταση της Α προς τα Ν., με διαστάσεις 2×4 μ. Στις τομές Α και Ν βρέθηκαν στη θέση τους δύο πλακοειδείς με-

γάλες αμμουδόπετρες, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Το μήκος καθεμιάς είναι περίπου 2 μ. Στα Α. τους βρέθηκαν σχιστολιθικές πλάκες, πιθανώς λείψανο πλακόστρωτον (εικ. 5).

Στην τρίτη τομή (Μ) το επιφανειακό στρώμα ήταν πολύ σκληρό και με ελάχιστα όστρακα. Σε βάθος 0,2 μ. αποκαλύφθηκε ένας τοίχος, χτισμένος από σχετικά μεγάλες τετράπλευρες, ακανόνιστες πέτρες, με πλάτος 0,5, μήκος 2,5 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν.

Ως προς την κεραμική των δοκιμαστικών τομών, παρατηρήθηκαν γενικά τα εξής: δε βρέθηκαν όστρακα νεότερα της νεοανακτορικής φάσης, εκτός από δύο YM IIIA. Σε μερικές περιπτώσεις, λίγα όστρακα ΠΜ και ΜΜ ήταν μαζί με τα YM I (βλ. παρακάτω τον κατάλογο της κεραμικής).

Λαξευτό μονοπάτι

6 ως 7 Αυγούστου. Το μονοπάτι, που είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια της πρώτης έρευνας στον Πετρά, από τον R. C. Bosanquet, φαίνεται πως χρησιμοποιείται συνεχώς από τη μινωική εποχή μέχρι σήμερα. Βρίσκεται στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, περίπου 1,5-2 μ. χαμηλότερα από το σπίτι 1 και έχει κατεύθυνση Β.-Ν.

Ίσως αρχικά ένωνε τον οικισμό με τη θάλασσα. Καταρχήν καθαρίστηκαν και αφαιρέθηκαν πεσμένα χώματα και χόρτα, για να εξακριβωθούν οι διαστάσεις του λαξεύματος. Διαπιστώθηκε ότι το πλάτος είναι 0,6-0,7 μ. και το βάθος φθάνει τα 0,15-0,2 μ. Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει χαμηλός αναλημματικός

Εικ. 6-7. Τμήμα του τείχους από Δ. και λεπτομέρεια της κατασκευής του.

όστρακα υπήρχαν και αρκετά απορρίμματα κεραμικού κλιβάνου, πράγμα που δείχνει ότι, είτε σ' αυτόν το χώρο, είτε σε κάποιον γειτονικό, ήταν ένα κεραμικό εργαστήριο.

Μια νέα θέση

Στο πλαίσιο της συνεχιζόμενης επιφανειακής έρευνας σ' όλη την έκταση του κόλπου της Σητείας, και σε συνεργασία με τον συνάδελφο P. M. Day, που πραγματοποιεί πετρογραφική ανάλυση σε δείγματα νεοανακτορικής κεραμικής στην Α. Κρήτη, εντοπίστηκε μια νέα θέση, 1,5 χλμ. ανατολικά του Πετρά. Η περιοχή λέγεται Άσπρουγας, εξαιτίας της ύπαρξης μεγάλου κοιτάσματος κιτρινόλευκου πηλού. Σώζονται επιφανειακά λείψανα τοίχων και νεοανακτορικά οικιακά όστρακα.

Η ανακάλυψη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί φαίνεται ότι από το χώρο αυτό προερχόταν ο χαρακτηριστικός πηλός, που χρησιμοποιήθηκε κατά την YM I για πολλά από τα αγγεία του Πετρά⁴.

Επιλεκτικός κατάλογος κεραμικής

Αναλημματικός τοίχος

1. 87/18/18. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος κύπελλου. Πηλός: κιτρινωπός, λεπτός. Αλείφωμα: ομοιόχρωμο. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη. $0,032 \times 0,034 \times 0,008$ μ. YM Ia⁵ (ε ι κ. 8).

2. 87/18/19. Τμήμα από τη βάση, το σώμα και το χείλος κύπελλου. Πηλός: καστανός σκούρος, σχετικά λεπτός. Βαφή: μαύρη, θαμπή και εξίτηλη. $0,029 \times$

$0,053 \times 0,005$ μ. MM III⁶ (ε ι κ. 9).

3. 87/29/5. Τμήμα από τη βάση και το σώμα κωνικού κύπελλου. Πηλός: ρόδινος, μάλλον λεπτός. $0,046 \times 0,025 \times 0,006$ μ. MM III/ YM I⁷ (ε ι κ. 8).

4. 87/29/10. Τμήμα από τη βάση και το σώμα κακοπλασμένου αγγείου. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός, με προσμείζεις και γκρίζο πυρήνα. Αραιό καστανορόδινο αλείφωμα. Τχνη τροχού εσωτερικά. $0,093 \times 0,079 \times 0,014$ μ. YM I⁸ (ε ι κ. 9).

Πλακόστρωτο

5. 87/14/11. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου. Πηλός: ανοικτός καστανός, λεπτός, με προσμεί-

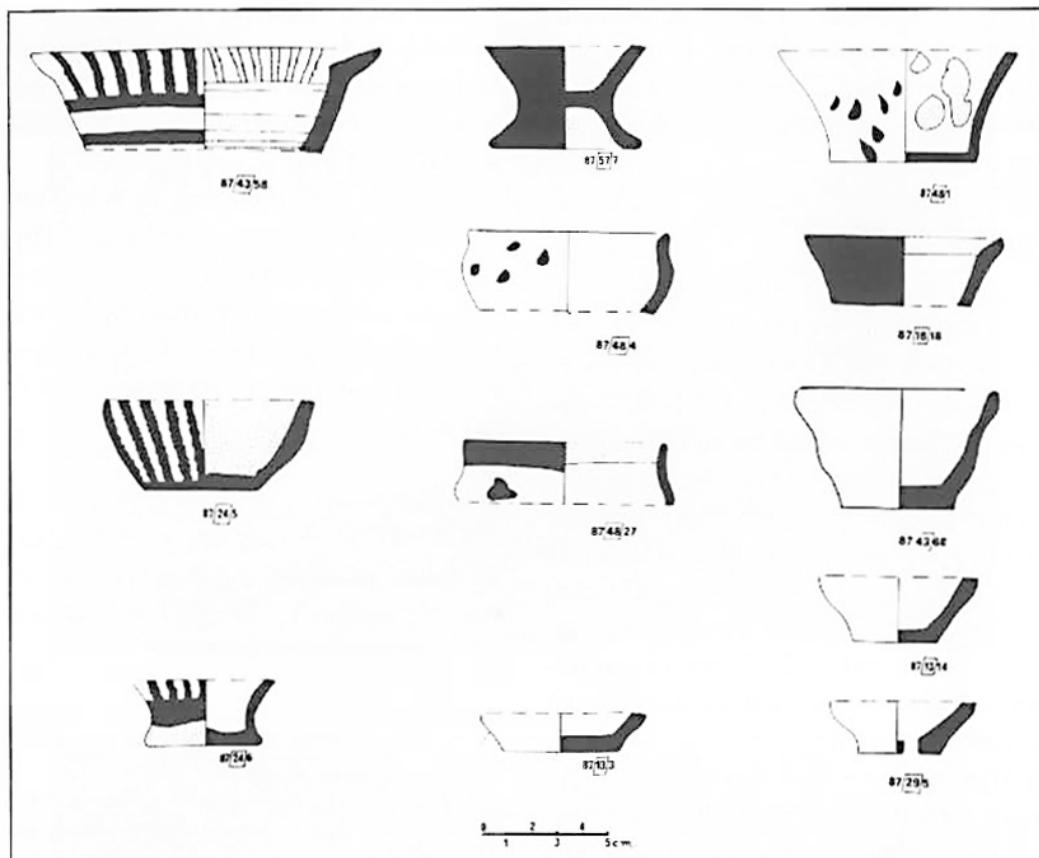
4. Το νεοανακτορικό κεραμικό εργαστήριο του Πετρά θα αποτελέσει αντικείμενο χωριστής παρουσίασης, όταν ολοκληρωθούν οι αναλύσεις και συγκολληθεί η κεραμική. Πάντως, αξίζει να σημειωθεί ότι, τόσο από τη μακροσκοπική, όσο και από τη μικροσκοπική εξέταση, φαίνεται ότι αυτό είχε τη δυνατότητα να εξάγει προϊόντα του και σε άλλες σημαντικές θέσεις, όπως το Παλαίκαστρο και η Ζάκρος.

5. Συγγενικό στο σχήμα: H. W. Catling et al., Knossos 1975: Middle Minoan III and Late Minoan I Houses by the Acropolis, BSA 74 (1979), εικ. 28, αριθ. 199, σ. 42.

6. Ό.π., εικ. 17, αριθ. 45, σ. 23.

7. Για τις οπές σε βάσεις κωνικών κύπελλων, που είναι γενικά αρκετά κοινές, πρβλ. Ό.π., εικ. 36, αριθ. 244-248, σ. 50-51. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι τα δείγματα της Κνωσού είχαν χρησιμοποιηθεί ως υφαντικά βάρη.

8. Πιθανότατα ένα ανοικτό αγγείο, πρβλ. J. L. Davis, Keos V, Ayia Irini, Period V, Mainz on Rhine 1986, πίν. 23, αριθ. 12, σ. 24.

Εικ. 8. Νεοανακτορικά δστρακα και μετανακτορικό τμήμα κύλικας.

ξεις. $0,045 \times 0,059 \times 0,009$ μ. YM I⁹ (εικ. 9).

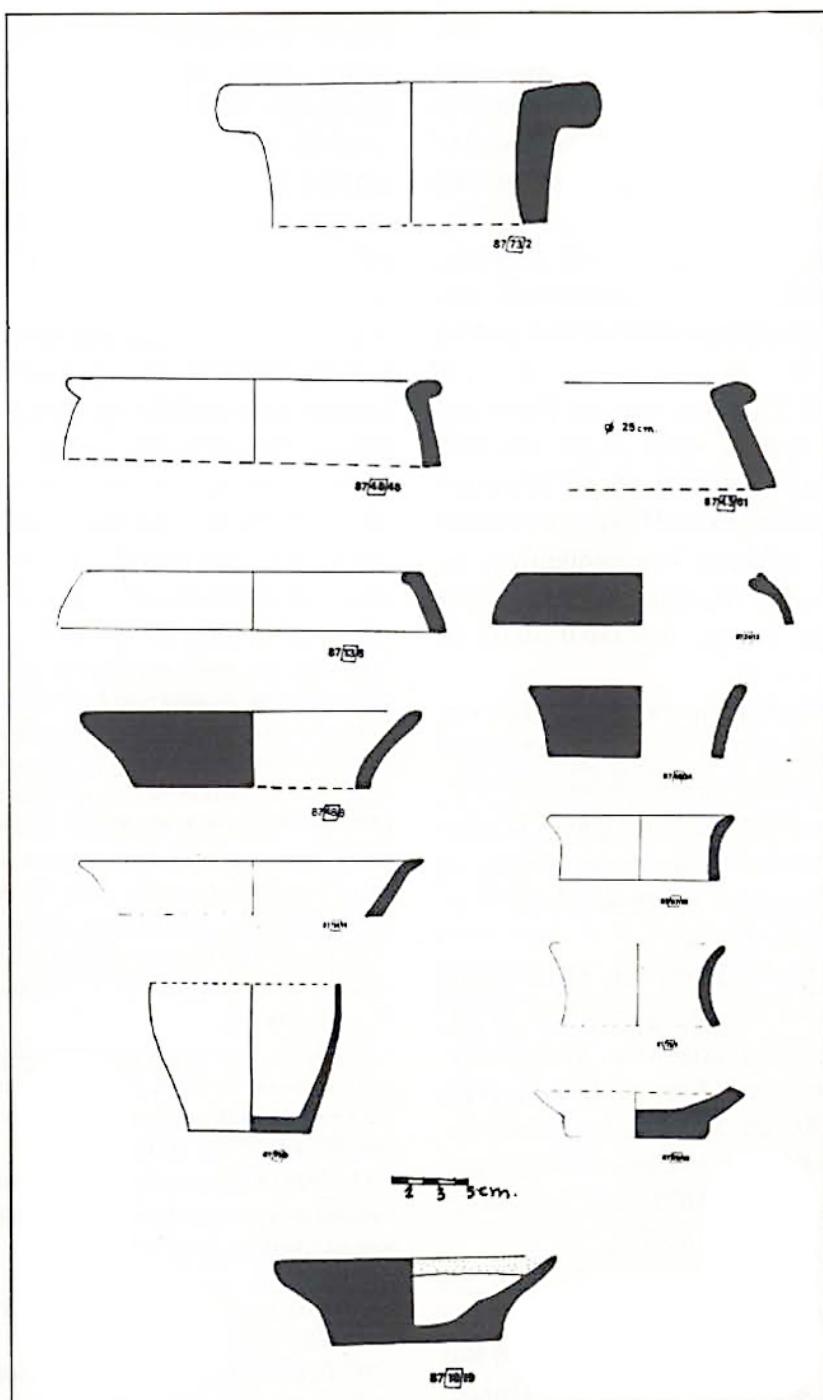
Τείχος

6. 87/24/5. Δύο τμήματα από τη βάση και το σώμα κύπελλου. Μικρός ομφαλός στη βάση. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός, με καστανορόδινο πυρήνα. Αλείφωμα: καστανό ανοικτό, στιλπνό. Βαφή: καστανή, κυμαινόμενη προς πορτοκαλιά, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη, κάπως εξίτηλη. $0,029 \times 0,05 \times 0,006$ μ. MM III/YM I¹⁰ (εικ. 8).

7. 87/24/6. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος μικρού ημίκλειστου αγγείου. Ομφαλός εσωτερικά. Πηλός: καστανός ανοικτός, λε-

9. Πρβλ. ο.π., πίν. 27, αριθ. 28, σ. 41.

10. Για το σχήμα πρβλ. ένα ακόσμητο δείγμα: W. W. Cummer - E. Scofield, Keos III, Ayia Irini: House A, Mainz on Rhine 1984, πίν. 65, αριθ. 844, σ. 86.

Εικ. 9. Νεοανακτορικά όστρακα.

πτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. Βαφή: καστανή σκούρα, κυμαινόμενη προς κοκκινωπή και επίθετη λευκή. $0,029 \times 0,043 \times 0,004$ μ. YM Ia¹¹ (εικ. 8).

8. 87/24/13. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος πυξίδας. Πηλός: πορτοκαλής, σχετικά χονδρός, με προσμείζεις. Βαφή: κοκκινωπή, αρκετά εξίτηλη. $0,039 \times 0,073 \times 0,011$ μ. YM II¹² (εικ. 9).

9. 87/13/3. Τμήμα από τη βάση και ελάχιστο από το κάτω μέρος του σώματος τριποδικού κύπελλου. Τχνη πυράς στο εσωτερικό. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός και ακάθαρτος, με χονδρό γκρίζο πυρήνα. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. $0,023 \times 0,05 \times 0,07$ μ. YM II¹³ (εικ. 8).

10. 87/13/6. Τμήμα από το χείλος και το άνω μέρος του σώματος σύστομου αγγείου. Πηλός: καστανοκόκκινος, χονδρός, με χονδρό γκρίζο πυρήνα. Η εσωτερική επιφάνεια καστανοκόκκινη, η εξωτερική μαύρη. $0,039 \times 0,072 \times 0,007$ μ. YM II¹⁴ (εικ. 9).

11. 87/13/14. Βάση και κάτω μέρος του σώματος κωνικού κύπελλου. Η βάση με ανώμαλη επιφάνεια. Πολλές δακτυλιές στο σώμα. Καμένο. Πηλός: γκρίζος, λεπτός, με λίγες προσμείζεις. Αραιό ομοιόχρωμο αλείφωμα. Σωζ., ύψος 0,025, διάμ. βάσ. 0,035, μέγ. σωζ., διάμ. 0,058 μ. YM II¹⁵ (εικ. 8).

Ορθογώνιο κτήριο

12. 87/48/1. Τμήμα από τη βάση και το σώμα, κωνικού κύπελλου. Πηλός: καστανός-πορτοκαλής, λεπτός, με λίγες προσμείζεις. Ομοιόχρωμο αλείφωμα.

Βαφή: κοκκινωπή. Σωζ., ύψος 0,032, πλάτος 0,07, πάχος 0,006 μ. YM I¹⁶ (εικ. 8).

13. 87/48/4. Τμήμα από το χείλος κύπελλου. Πηλός: ανοικτός καστανός, λεπτός, με λίγες προσμείζεις. Κακή διατήρηση. $0,036 \times 0,029 \times 0,005$ μ. YM I¹⁷ (εικ. 8).

14. 87/48/8. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού κωνικού αγγείου. Πηλός: πορτοκαλής, χονδρός και ακάθαρτος. Βαφή: πορτοκαλιά, πολύ εξί-

II. Για την πολύ κοινή αυτή YM Ia διακόσμηση βλ. για παράδειγμα: J. N. Coldstream - G. L. Huxley (εκδ.), Kythera, Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens, London 1972, πίν. 31, αριθ. 8, 12, 20. Στο παράδειγμά μας συνδιέπεται το στολιδωτό μοτίβο με επίθετη λευκή βαφή. Για το σχήμα πρβλ. W. W. Cummer E. Schofield, ὁπ., πίν. 30, αριθ. 408, σ. 70.

12. Για ένα χείλος με υποδοχή για το καπάκι, πρβλ. J. N. Coldstream - G. L. Huxley, ὁπ., εικ. 40, αριθ. 149-150.

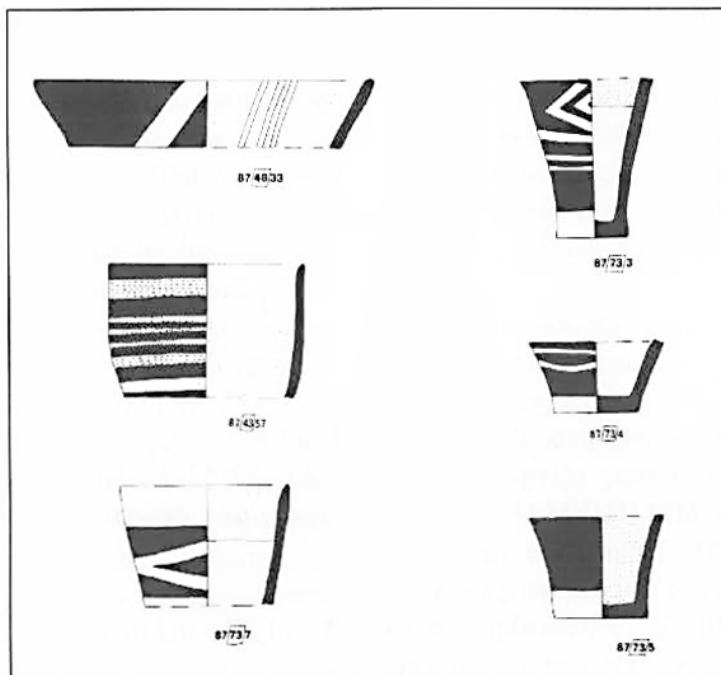
13. Πρβλ. ένα διακοσμημένο ανάλογο αγγείο από τα Μάλια, O. Pelon, Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation, Paris 1970, πίν. XIII, αριθ. 2.

14. Πρβλ. P. Demargne - H. Gallet de Santerre, Fouilles exécutées à Mallia, Exploration des maisons et quartiers d'habitation, I, Paris 1953, πίν. XXXI, αριθ. 5.

15. Πολύ συγγενικό στο σχήμα: O. Pelon, ὁπ., πίν. XXXVII, αριθ. 7.

16. Πρβλ. για το σχήμα: H. W. Catling et al., ὁπ., εικ. 18, αριθ. 103, σ. 28.

17. Πρβλ. για το σχήμα: J. N. Coldstream - G. L. Huxley, ὁπ., εικ. 41, αριθ. 22.

Εικ. 10. Προανακτορικά και παλαιοανακτορικά όστρακα.

πορτοκαλής, λεπτός. Ομοιόχρωμο αλείφωμα. Βαφή: πορτοκαλιά στο εξωτερικό, καστανή στο εσωτερικό, ανομοιόμορφα απλωμένη. $0,022 \times 0,049 \times 0,006$ μ. YM IIIA 1²⁷ (εικ. 8).

24. 87/57/13. Τμήμα από το χείλος και το λαιμό αμφορέα. Πηλός: καστανοκίτρινος, σχετικά λεπτός, $0,043 \times 0,047 \times 0,008$ μ. YM I²⁸ (εικ. 9).

Τομή 9

25. 87/73/1. Τμήμα από το χείλος και το λαιμό αμφορέα. Πηλός: πορτοκαλής, αρκετά χονδρός και ακάθαρτος. $0,062 \times 0,052 \times 0,006$ μ. YM I²⁹ (εικ. 9).

26. 87/73/2. Τμήμα από το χείλος και

λίγο από το άνω μέρος του σώματος πίθου. Πηλός: καστανός σκούρος, πολύ χονδρός και ακάθαρτος. Εξωτερικά λεια-

27. Για τις πρώιμες YM IIIA κύλικες, ακόμα πολύ κοντά στο σχήμα των εφυραϊκών δειγμάτων, βλ. A. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, Göteborg 1980, σ. 263.

28. Πρβλ. για το σχήμα H. W. Catling et al., δ.π., εικ. 24, αριθ. 156, σ. 35.

29. Πρβλ. για το σχήμα δ.π., εικ. 24, αριθ. 157, σ. 35.

σμένη επιφάνεια. $0,078 \times 0,076 \times 0,044$ μ.
ΥΜ I³⁰ (εικ. 9).

27. 87/73/3. Η βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,061, πλάτος 0,033, πάχος 0,004 μ. ΠΜ III/MM I³¹ (εικ. 10).

28. 87/73/5. Η βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός, με γκρίζο πυρήνα. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,044, διάμ. βάσ. 0,042, πάχος: 0,004 μ. ΠΜ III/MM I³² (εικ. 10).

29. 87/73/4. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής,

με γκρίζο πυρήνα, λεπτός. Βαφή: μαύρη θαμπή και επίθετη λευκή. Σωζ. ύψος 0,031, διάμ. βάσ. 0,038, πάχος 0,005 μ. ΠΜ III/MM I³³ (εικ. 10).

30. 87/73/7. Τμήμα από το χείλος και το σώμα υψηλού κωνικού κύπελλου. Πηλός: πορτοκαλής, λεπτός. Ομοιόχρωμο αλειφωμα. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή. $0,055 \times 0,03 \times 0,003$ μ. ΠΜ III/MM I³⁴ (εικ. 10).

31. 87/73/8. Τμήμα από τη βάση και το κάτω μέρος του σώματος κλειστού αγγείου. Πηλός: λευκός, μάλλον λεπτός, με προσμείξεις. Αραιό αλειφωμα ομοιόχρωμο. Σωζ. ύψος 0,093, διάμ. βάσ. 0,107, πάχος 0,003 μ. ΜΜ I³⁵ (εικ. 9).

Iανουάριος 1989

30. Πρβλ. ένα συγγενικό χείλος πιθοειδούς J. N. Coldstream - G. L. Huxley, δ.π., εικ. 40, αριθ. 138.

31. Για μια ανάλογη διακόσμηση πρβλ. P. P. Betancourt, East Cretan White-on-Dark Ware, Pennsylvania 1984, εικ. 2, αριθ. 6. Για το σχήμα: S. Andreou, Pottery Groups of the Old Palace Period in Crete (διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Cincinnati 1978), εικ. 11, αριθ. 12.

32. Πρβλ. για το σχήμα, δ.π., εικ. 11, αριθ. 11.

33. Συγγενικό στο σχήμα: P. P. Betancourt, δ.π. (υποσημ. 21), εικ. 19, αριθ. 242, σ. 70.

34. S. Andreou, δ.π., εικ. 11, αριθ. 11.

35. Μάλλον μια μικρή πρόχοις. Πρβλ. για το σχήμα: P. P. Betancourt, δ.π., εικ. 8, αριθ. 43, σ. 26.

EXCAVATIONS AT PETRAS, SITEIA, 1987

M. TSIPOPOULOU

1987 was the third year of work at Petras, the Minoan settlement at the town of Siteia; it was carried out at the following places on the site:

1. The large retaining wall that girdles the extensive plateau on the summit of the hill. The wall is dated to the Neopalatial period (fig. 1).

2. The north side of the plateau on the summit, where a half-destroyed rectangular building was uncovered, also of the Neopalatial period. The natural rock had been used for the floor; the depressions in the rock were levelled up with earth containing numerous Prepalatial sherds that had evidently come from the destruction of earlier buildings.

3. Various points on the hill: 14 trial trenches were excavated (figs 3-5), in a number of which Neopalatial walls were found.

4. The rock-cut path on the east slope of the hill.

5. The massive wall at the foot of the hill on the NW (figs 6-7). The wall is preserved to a height of 2.5 m. and has large, nearly square towers. Trenches opened at its foundation showed that this was also built in the Neopalatial period.

An attempt was also made to locate the spots where excavations had been carried out in 1900 by R. C. Bosanquet.

Finally, in the course of the continuing surface survey of the Gulf of Siteia, Minoan remains, probably LM I, were noted in the locality of Aspourgas, 1500 m. E. of Petras. A large bed of yellowish white clay was preserved there, which was probably used by a local pottery workshop, chiefly in the Neopalatial period.

The preliminary report ends with a select catalogue of the pottery (figs 8-10).

January 1989